De constructies van de andragologie versus de waarheid van zelfkennis

Jan Willem Duyvendak

Inleiding

In de loop van de jaren tachtig klonk steeds luider de klacht dat 'links Nederland' in de jaren zeventig had geloofd in 'de maakbare samenleving'. Toen het markt-denken met zijn primaat van de *onbedoelde* gevolgen dominant was geworden, kon het linkse denken met terugwerkende kracht worden bestempeld als een geloof in *maakbaarheid*. Het verwijt luidde dat 'progressief Nederland' naïef had geloofd in het volgens vooropgezet plan 'beter maken' van mens en wereld.

Als we de politiek buiten beschouwing laten en de aandacht op de wetenschap richten, dan was de andragologie (1) bij uitstek de dragende kracht van het gedachtengoed dat later 'de maakbare samenleving' ging heten. (2) De andragologie was op het moment dat de term 'de maakbare samenleving' werd gemunt, echter al zo goed als verdwenen. In de jaren tachtig waren er geen andragologen meer die zich het verwijt van het geloof in de maakbaarheid konden aantrekken, laat staan weerspreken. De andragologie was begin jaren tachtig met opvallend weinig weerstand uit het universitaire curriculum geschrapt.

Ik zal in dit artikel de stelling verdedigen dat de andragologie primair ten onder is gegaan aan linkse (zelf)kritiek die zich in de loop van de jaren zestig en zeventig ontwikkelde. (3) Waar Marja Gastelaars (1990) de ondergang van de andragologie vooral verklaart uit haar zwakke positie ten opzichte van de wetenschappelijke en niet-wetenschappelijke institutionele omgeving, wil ik benadrukken dat de andragologen zelf met hun mond vol tanden stonden, sterker nog, dat ze het bestaan van hun vak nauwelijks meer wilden en konden verdedigen. Mijn stelling luidt dat de andragologie primair ten onder is gegaan aan de inconsistenties in haar eigen gedachtengoed.

In de loop van de jaren zeventig werd namelijk de gedachte dominant dat de mens niet door anderen gericht (beter) 'gemaakt' kon worden, maar alleen zichzelf kon 'ontplooien'. Andragogische interventies leidden niet tot ontplooiing maar juist tot vervreemding van het 'zelf'. Het was deze opvatting, dat 'heteronome' interventies per definitie perverse effecten hebben, die het einde van de andragologie impliceerde. Lang voordat de liberalen in de jaren tachtig en negentig begonnen te roepen dat alleen spontane, autonome markthandelingen een positieve uitkomst kennen, stelden kritici van de andragologie al dat geplande, heteronome interventies per definitie negatieve effecten met zich meebrengen. Zij meenden dat alleen zelfhulpgroepen de autonomie van 'de mensen' konden vergroten. Hoe werd nu deze stelling onderbouwd, dat zelfhulp, op basis van zelfkennis, wél het gewenste effect had en professionele, andragogische interventies per definitie niet?

De perversies van de andragologie

Het perverse karakter van de andragologie werd het scherpst verwoord in *De markt van welzijn en geluk* van Hans Achterhuis (1980). Dit boek heeft als belangrijkste boodschap dat "hoe meer welzijnswerkers en instellingen er zijn, hoe meer welzijnsnood geschapen wordt". (p. 172) Achterhuis, in de jaren zeventig als filosoof werkzaam bij de Amsterdamse andragologen, nam hiermee stelling tegen het tot dan toe onder progressieven dominante idee dat welzijnswerk een dubbelkarakter heeft (Michielse 1977), dat zowel kan leiden tot 'beheersing' als tot 'emancipatie' (Nijk 1972). (4) Achterhuis ontzegde professionele andragogische interventies hun emanciperende werking ten enen male. Zijn boek kan worden beschouwd als de apotheose van een kritiek op andragologie en welzijnswerk die zich in de loop van de jaren zeventig ontwikkelde.

Zo liet Peper in zijn proefschrift *Vorming van welzijnsbeleid. Evolutie en evaluatie van het opbouwwerk* uit 1974 zien dat andragogische praktijken als het opbouwwerk niet zozeer voortkwamen uit de behoeften van de burgers waarvoor men zei te werken, alswel uit beleid van de overheid, i.c. het Ministerie van Maatschappelijk Werk: "Het feit dat er zoveel opbouwwerkorganisaties zijn, zegt meer over de autonomie van een beleidsproces dan dat het wijst op een reële behoefte". (p. 366) Hierdoor kon het ook gebeuren dat "het merkwaardige feit zich voordoet dat de *raison d'être* van het opbouwwerk, de 'grass roots', zichzelf nauwelijks herkennen in het opbouwwerk". (ibidem, p. 132) Peper concludeerde dat de overheid het opbouwwerk aan de mensen heeft opgedrongen.

Een analoge redenering komen we tegen in de notie van de 'Nieuwe Vrijgestelden', gelanceerd door Daalder in 1974 en gepopulariseerd door Vuysje (1977). Ook hier luidde de klacht dat er een welzijnsbehoefte werd gekweekt, wellicht niet meer door de overheid - die in de loop van de jaren zeventig het sterk gegroeide welzijnswerk wilde gaan stroomlijnen -, maar vooral door de betrokken welzijnswerkers zelf. Welzijnswerkers werden afgeschilderd als lieden die een produkt, i.c. zichzelf, aan anderen probeerden te slijten. De socioloog Van Doorn verwoordde deze kritiek als volgt: "Zoals in de materiële wereld, zo is ook in de immateriële productie een reusachtige schijnwereld ontstaan, een handel in ficties en door niemand gevraagde, maar niettemin massaal aangeboden nieuwigheden." (1974, p.292) Dat het welzijnswerk op deze ficties kon worden aangesproken, en de koekenbakker niet, kwam doordat welzijnswerkers expliciet pretendeerden dat ze aan reële behoeften en objectieve nood werkten. Van Doorn meende echter dat welzijnswerkers niet zozeer aan de behoeften van anderen werkten maar vooral aan die van zichzelf. De kritiek luidde dus dat welzijnswerkers eigenlijk niks klaar maakten (behalve dan dat ze goed voor zichzelf zorgden). Welzijnswerkers "vergaderen de hele week", "zijn vrijgesteld", met andere woorden: doen niks, en bereiken in ieder geval niks. "Het is werken aan een reusachtige, nutteloze pyramide van Austerlitz". (Van Doorn 1974, p. 292)

Net zoals veel materiële producten van de markt volstrekt overbodig zijn, zo gold dat voor veel welzijnswerk ook. Interessant is nu dat Peper, Daalder, Van Doorn en Vuysje op zichzelf niet zoveel problemen hadden met het feit dat het welzijnswerk als een markt functioneerde waar het aanbod primair de vraag bepaalde,

maar er wél op wilden wijzen dat dit haaks stond op de legitimatie van progressieve andragologen en welzijnswerkers, die zich immers geroepen voelden door 'de mensen zelf'. (5)

Achterhuis deelde de kritiek van bovengenoemde auteurs dat welzijnsbehoeften gecreëerd werden maar hij kon zich daar niet vrolijk over maken. De handelingen van welzijnswerkers waren in zijn ogen niet zozeer futiel alswel *pervers*. (6) Volgens hem vergrootten andragogen de ellende, zo ze deze niet creëerden. Dit radicale argument, "welzijnswerk is echt schadelijk", komen we voor het eerst bij hem tegen. Waar de andere critici nog leken te denken "baat het niet, het schaadt de cliënten ook niet", daar wijst Achterhuis op de nefaste effecten van de andragogische praktijk - een praktijk die juist pretendeerde mensen te helpen. Omdat Achterhuis met de andragogen geloofde in een betere wereld, was zijn kritiek veel fundamenteler en normatiever van aard dan die van Peper c.s. Wanneer hij als linkse filosoof spreekt over een 'markt van welzijn en geluk', dan is dat als bijtende kritiek bedoeld: links in de jaren zeventig weet immers zeker dat het doel van de markt niet schuilt in het vergroten van het welzijn van de klant, maar in de toename van de winst van de producent. Door het welzijnswerk als markt voor te stellen, kon Achterhuis laten zien dat het in het welzijnswerk niet zozeer draaide om een toename van welzijn alswel om de belangen van de welzijnswerkers.

Hij gaat echter nog een stap verder. Hij meent namelijk dat het welzijnswerk, of breder: het sociale veld, over specifieke eigenschappen beschikt waardoor interventies leiden tot een toename van onwelzijn. Sterk steunend op het werk van de Schotse psychiater Laing, stelt hij bijvoorbeeld dat er een verschil bestaat tussen medici enerzijds, en sociale wetenschappers en sociaal werkers anderzijds, in de wijze waarop de werkelijkheid door hen kan worden 'gemaakt':

> *"Het gaat mij om de kennistheoretische kant van de zaak. Het gaat om het punt dat de menselijke werkelijkheid (althans gedeeltelijk) door onze definities en activiteiten wordt geschapen. Sterker nog dan bij een dokter die van roodvonk geen mazelen kan maken, kan een maatschappelijke werker schizofrenie te weeg brengen. Op deze manier wordt een ziekte (of probleem) die (dat) er eerst niet was letterlijk gecreëerd." (p. 178; accenten jwd)*

De andragoog kan dus problemen *maken*, iets dat voor een dokter niet is weggelegd. Interventies hebben bij uitstek op het sociale veld enorme repercussies en volgens Achterhuis zijn deze per definitie *negatief*. Waar de marxistische andragologen menen dat ze mensen *bewust maken* van hun 'objectieve' problemen, stelt Achterhuis dat andragologen deze problemen zelf *veroorzaken*. De problemen hebben dus een 'subjectief' karakter, sterker nog, ze zijn 'aangepraat': ze zijn onecht, het zijn 'gemaakte' problemen, in de dubbele betekenis van het woord. Volgens Achterhuis kunnen wetenschappers en welzijnswerkers de wereld maken, maar nooit beter maken.

Achterhuis toont zich op het eerste gezicht een, wat we nu zouden noemen, radicale constructivist. De andragogische interventie construeert immers haar eigen wer-

kelijkheid. Deze werkelijkheid is echter niet neutraal maar 'fout': met haar kennis/macht veroorzaakt de andragoog ellende. Hiermee wordt duidelijk dat Achterhuis' 'constructivisme' niet radicaal is maar selectief: er kunnen alleen *problemen* gemaakt worden. (7) Wanneer hij vervolgens deze andragogische, 'gemaakte' werkelijkheid contrasteert met de 'echte' werkelijkheid, blijft er van zijn 'constructivisme' weinig over. Tegenover de belangengekleurde andragogische interventies staan bij Achterhuis namelijk de ware verhalen van autonome individuen. Voor hem zijn de verhalen van betrokkenen niet evenzovele constructies van de werkelijkheid, nee, deze zijn een bron van ware kennis die ingezet kan worden tegen de 'gemaakte' verhalen van de wetenschap:

> *"De door de wetenschap beheerste groepen - gekken, vrouwen, zieken, gevangenen - kunnen met hun ervaringen, gevoelens en kennis het verzet tegen de wetenschappelijke waarheden en werkelijkheden gestalte geven." (p. 218)*

De genoemde groepen kunnen zichzelf hervinden door zich los te maken van heteronome instituties zoals het welzijnswerk: "De opheffing van grote en professionele dienstverlening zal ook vaak het einde van de afhankelijkheid van de cliënt betekenen en zijn autonomie versterken." (p. 230)

In een grondige analyse van Achterhuis' boek stelt de Zuid-Afrikaanse filosoof Andries Gouws dat aan deze stellingname van Achterhuis (die sterk leunt op interpretaties van het werk van Foucault en Illich) een inconsistente epistemologische opvatting ten grondslag ligt. Enerzijds formuleert Achterhuis kritiek op zowel het positivisme van andragologen als Van Beugen die een neutrale andragologie ('sociale technologie', 1968) voorstaan, als op de superieure waarheidsclaim van de marxisten die als enigen menen te weten hoe andragologische kennis emancipatorisch kan worden ingezet. (8) Anderzijds blijft Achterhuis gevangen in een idee van ware kennis, neemt hij zijn 'constructivisme' niet serieus genoeg doordat hij het 'subjectieve', geconstrueerde karakter van zelfkennis niet onderkent. Gouws stelt dat Achterhuis denkt dat "de waarheid in haar volle omvang beschikbaar [is] aan het Zelf (...) Het gaat er enkel om deze waarheid tegen vertekeningen en onterechte kritiek te beschermen." (1988, p. 64)

Aangezien 'heteronome', andragologische kennis per definitie een geconstrueerd karakter heeft - het kan immers niet putten uit de onbemiddelde bron van ware zelfkennis -, staat het voor Achterhuis gelijk aan onechte, 'gemaakte', onware en *schadelijke* kennis. Gouws vat deze redenering als volgt samen:

> *"De zelfinterpretatie van de leek is heilzaam, produceert gezondheid en andere vormen van congruentie; de pseudo-objectieve interpretaties van de professionals produceren delinquentie, problemen, ziekte, schizofrenie, welzijnsnood en andere vormen van discrepantie." (ibidem, p. 61)*

Achterhuis introduceert een problematisch onderscheid tussen ware 'zelf'-kennis, die oorspronkelijk en onbemiddeld is, en onware, want geconstrueerde kennis. Het

zeer selectieve 'constructivisme' leidt bij Achterhuis dus niet tot een relativering van alle waarheidsclaims maar, integendeel, tot een nieuw criterium om te kunnen onderscheiden tussen ware en onware verhalen. Handelen op basis van andragologische kennis, lees: 'geconstrueerde' kennis, leidt tot brokken; handelen op basis van zelfkennis daarentegen staat gelijk aan adekwate zelfhulp. Het 'geconstrueerde' karakter van andragologische kennis is voor Achterhuis mede een argument tegen de andragogische ambitie tot 'maakbaarheid': de cliënt wordt van de regen in de drup geholpen.

De voor de hand liggende vraag luidt wat de epistemologische basis is op grond waarvan Achterhuis (en Illich en Laing), als theoreticus, meent deze wijsheid in pacht te hebben. (9) Interessanter nog is de vraag waarom de opvatting dat heteronome interventies de plank wel moeten misslaan, zoveel weerklank vond. Waarom zouden welzijnswerkers niet kunnen bijdragen aan de ontplooiing van het individu? Waarom zou op het sociale veld alleen autonoom handelen tot meer welzijn leiden?

De verabsolutering van de autonomie

De weinig sociologische gedachte dat een individu zich uitsluitend 'autonoom' kan ontplooien, is paradoxaal genoeg een uitvloeisel van het zeer sociologische idee dat de samenleving debet kan zijn aan het niet-functioneren van individuen. (10) Deze verabsolutering van het autonome individu kunnen we in de andragologie als volgt reconstrueren.

Het idee dat er niet zozeer aan het 'onaangepaste' individu gesleuteld zou moeten worden als wel aan de 'ziekmakende' samenleving, kwam begin jaren zestig sterk naar voren als reactie op toen dominante functionalistische stromingen in de sociologie en het sociale werk, waarin het individu werd geleerd zich aan te passen aan de bestaande samenleving. (11) Deze maatschappij-kritiek moést zich volgens de andragoloog Nijk wel manifesteren. Zoals hij in 1970 schreef:

> *"De nadruk op het scheppen van ruimte voor de menselijke persoon, voor zelfverwerkelijking en authenticiteit, die kenmerkend was voor het vormingswerk van tien, vijftien jaar geleden, moest vroeger of later tot de kritische vraag leiden naar de structuren waardoor deze ruimte werd bepaald." (p. 213)*

Hij meent dat de nadruk op authenticiteit en 'zelfontplooiing' zich al midden jaren vijftig manifesteerde, mede in reactie op de onderschikking van het individu aan de collectiviteit in de eerste na-oorlogse jaren:

> *"Als ik het goed zie was deze nadruk op de persoon, op existentie en dialoog, zelf ook weer een reactie op motieven die daarvóór in het vormingswerk speelden: men kan daarbij zowel denken aan de vernieuwing van de volksgemeenschap waar de volkshogescholen eenmaal van droomden als aan de herkerstening van de samenleving die sommigen voor ogen stond bij de oprichting van de vormingscentra." (ibidem, p. 213)*

In de tweede helft van de jaren vijftig en begin jaren zestig was het ideaal van authentieke zelfontplooiing zo wijd verbreid geraakt dat de vraag begon te klemmen

waarom de samenleving niet ter discussie kwam te staan, wanneer keer op keer moest worden vastgesteld dat zovelen zich niet (volledig) konden ontplooien. Op een congres over 'Maatschappelijk Opbouwwerk' van de Nationale Raad voor Maatschappelijk Welzijn in 1963, werd het nieuwe perspectief als volgt verwoord: "Het maatschappelijk werk ten aanzien van veel persoonlijke nood of nood van bepaalde groeperingen [ervaart] het niet goed functioneren van de samenleving als (mede-)oorzaak." Daarop volgde dan de conclusie: "... dat er in de Nederlandse situatie samenlevingen zijn, waarin zodanige tekorten gevonden worden dat de menselijke ontplooiing niet tot haar recht kan komen." (1963, pp. 9-10)

Later in de jaren zestig was voor de omkering van de verhouding tussen individu en samenleving een nieuwe taal voorhanden: "Een, gemeten aan de normen van de humaniteit, onjuiste maatschappelijke orde werkt [...] als 'structureel geweld' op de mens in", stelde bijvoorbeeld de andragoloog Hajer vast (1969, p. 10). "Het dient er daarom (in de educatieve sector) om te gaan, vele persoonlijke moeilijkheden en zorgen te vertalen in maatschappelijke problemen", zo citeerde hij Wright Mills instemmend (ibidem). Deze nieuwe opvatting, dat niet zozeer individuen maar de samenleving 'aangepast' zou moeten worden, werkte ook door in de uiteenlopende waarderingen van sociale beroepen:

> *"Het casework helpt de mens om zichzelf beter aan te passen aan de maatschappelijke situatie; bij opbouwwerk werkt men precies andersom, want hier bevordert men de totstandkoming van betere maatschappelijke voorzieningen zodat de maatschappelijke omgeving beter aan de enkeling is aangepast." (Hajer 1969, p. 63)*

Wanneer het individu in hoge mate het produkt is van zijn of haar omgeving, dan komen deze omstandigheden logischerwijs onder vuur te liggen als blijkt dat het individu zich niet kan ontplooien. Maatschappij-verandering werd dan ook het codewoord. In de andragologie leidde dit tot heftige discussies tussen o.a. de grondlegger van de Nederlandse 'sociale agologie' Ten Have (1962, 1973) en zijn opvolger in Amsterdam, Nijk (1972a, 1972b), over de vraag of de andragogische interventie zich nu uitsluitend moest richten op individuen en groepen individuen (12), of dat ook 'gewerkt' moest worden aan 'maatschappelijke structuren'. (13)

In de loop van de jaren zeventig ging de stroming die meende dat maatschappij-verandering de primaire opdracht is van de andragologie, de boventoon voeren, ook al omdat 'nieuwe sociale bewegingen' in die tijd leerden dat de ontplooiing van veel meer groepen nog te wensen over liet. Juist deze groepen, die door de samenleving gemarginaliseerd werden en zich weigerden aan te passen, werden nu 'nieuwe helden': vrouwen, gekken, homoseksuelen, etc. Hun maatschappelijke onaangepastheid was het bewijs dat ze het gelijk aan hun kant hadden, want de samenleving was immers 'ziekmakend'. De andragogie besluit zich niet (meer) op individuen richten maar op (verandering van) de samenleving.

Deze verschuiving leek logisch, maar er bleken heel veel adders onder het gras te zitten. Een deel van de andragologen meende namelijk dat maatschappelijk onaan-

gepasten bij voorbaat en als enigen 'gelijk hadden' en ondermijnden daarmee de epistemologische basis van de andragologie (14): door van hen die voorheen beschouwd werden als hulpbehoevende achterblijvers een voorbeeldige, beterwetende voorhoede te maken, drong zich de vraag op in hoeverre het nog gewenst en mogelijk was om ten behoeve van deze groepen andragogisch te interveniëren. Alleen die andragologen die meenden nóg meer inzicht te hebben in (de aanpak van) ziekmakende maatschappelijke structuren dan de nieuwe voorhoede zelf, konden nog pleiten voor een heteronome andragogische praktijk. Dit was de positie van de marxistische andragologen.

> *"De concrete individuele ervaringen moeten overwonnen worden [...] door een beroep te doen op collectieve en historische ervaringen van de arbeidersklasse. Deze categorie van ervaringen zal niet in de onmiddellijke ervaringswereld van het individu liggen, maar in de toestand en de geschiedenis van de eigen arbeidersbeweging en van de structurering van de machtsverhoudingen in de plaatselijke en nationale samenleving. Het theoretisch bewustzijn overwint het alledaagse bewustzijn." (Mommen en Repriels 1975)*

Op deze positie van de 'betwetende' andragoloog kwam al snel van verschillende kanten kritiek. Zij spitste zich toe op de bevoogding door de zich als deskundig opwerpende marxisten. Hoe kon het dat deze andragologen enerzijds grote waardering hadden voor groepen die opstonden tegen de paternalistische praktijken van de 'dominante ideologie', terwijl ze anderzijds zelf een uitgesproken paternalistische toon aansloegen? Hoe was het mogelijk dat aan de ene kant de ervaring en zelfkennis van onderdrukte groepen de onomstreden, directe basis van hun verzet was, terwijl deze marxistische andragologen de 'onmiddellijke ervaring' aan de andere kant wantrouwden? Dreigden onderdrukte groepen op deze wijze niet maatschappelijke onderschikking in te ruilen voor horigheid aan andragologen? Of, zoals Warmenhoven het formuleerde:

> *"Door de andragoog gehanteerde bedenksels omtrent wat goed is voor de cliënt en hoe veranderd moet worden, maken de concrete mens (de cliënt) ondergeschikt aan een denkschema." (1972, p. 252)*

Konden andragologen beter dan de betrokkenen zelf weten wat hun diepste behoeften waren? (15) Toen kennistheoretisch de gedachte veld won dat mensen 'zichzelf' het beste kenden, bleek er handelingstheoretisch steeds minder ruimte voor andragogische interventies. Waar de klacht van gemarginaliseerde groepen luidde dat anderen altijd vóór hen gedacht en gehandeld hadden, konden andragologen hun evenzeer 'heteronome' optreden nog moeilijk rechtvaardigen. Het geworstel met dit dilemma laat zich duidelijk aflezen aan teksten uit die tijd:

> *"Het gevaar van een probleemdefinitie aan de hand van indicatoren kan immers betekenen: het impliciet opleggen van waarden en normen van buitenaf. Daardoor dreigt het recht op een eigen keuze van waarden en levensstijl, dat ook*

geldt voor groepen die in een objectief zwakke maatschappelijke positie verkeren, eens te meer onderdrukt te worden. [...] Daarom moeten we kennis nemen van hun ervarings- en belevingswijze. Dit is een zaak van respect voor de ander en, vanuit agogisch gezichtspunt gezien, een onmisbare basispijler voor het opzetten van processsen van (probleem-)bewustwording en zelfherkenning, versterking van de draagkracht en bevordering van de handelingsbereidheid en -bekwaamheid." (Baert en De Jong, 1984, p. 234)

Het handelen van andragogen was moeizaam geworden omdat ze dreigden te vervallen in paternalistisch gedrag, dat in strijd was met de gedachte van autonomie. Preciezer - andragogisch handelen was ingewikkeld geworden omdat de mening had postgevat dat mensen zichzelf het beste konden kennen, en op grond van die kennis heel goed 'autonoom' konden handelen. Hulp hierbij van andragogen was echter nog niet per definitie onmogelijk: de betrokkenen zouden daar bijvoorbeeld zelf om kunnen vragen (en veel andragogen beweerden dan ook dat de vraag naar welzijnswerk uit de bevolking zelf voortkwam).

Het andragogisch handelen werd pas volledig onmogelijk toen de mening dominant werd (ook onder andragogen zelf) dat heteronoom handelen per definitie perverse effecten met zich meebracht. In het verlengde van ideeën over het 'onderdrukkende' karakter van de samenleving die mensen van hun autonomie had beroofd en van zichzelf had 'vervreemd', werd gesteld dat de andragogische interventie evenzeer onderdeel uitmaakte van de samenleving en dus zelf een bedreiging vormde voor de autonome zelfontplooiing. Mede in het licht van de lange bevoogdende traditie in het andragogische werk (16), lag dit oordeel ook voor de hand. Waarom zouden andragologen niet tot de ziekmakende maatschappij gerekend moeten worden? Het is binnen deze context dat Achterhuis zijn theorie ontwikkelde over de perverse effecten van het welzijnswerk: zijn 'omkeertruc' op het sociale veld (meer welzijnswerk leidt tot meer welzijnsnood) blijkt een verbijzondering te zijn van het breed gedeelde idee dat 'de maatschappij' mensen niet goed doet maar slecht maakt.

In plaats van het idee dat de maatschappij veranderd zou kunnen worden met behulp van welwillende andragogen, groeide de overtuiging dat individuen zich zoveel mogelijk zouden moeten losmaken van de ziekmakende samenleving: iedere heteronome, 'externe' interventie was er één teveel. Er vond een extreme polarisatie plaats van het heteronome en het autonome handelen: een zero-sum conceptualisering. Alles ging draaien om de versterking van de autonomie van het individu, om zijn of haar authentieke zelfbepaling. Juist omdat het individu zo vatbaar bleek voor invloeden van buitenaf, zo 'maakbaar' bleek te zijn, moest het zo 'onmaatschappelijk' mogelijk blijven, dat wil zeggen, zoveel mogelijk 'zichzelf'.

Hier blijkt de sociologische blik inderdaad in haar tegendeel te zijn omgeslagen. In eerste instantie leidde het idee dat er "in mensen geen stukje 'zelf' te vinden is, dat niet het stempel draagt van de omstandigheden waaronder het zijn vorm vond" (Nijk, 1978, p. 208) ertoe dat bij onwelzijn pogingen werden gedaan om die omstandigheden te veranderen, opdat 'het zelf' zich beter zou kunnen ontplooien. Dat was het doel van 'de maakbare samenleving': voor de ontplooiing van individuen

moest de samenleving anders worden 'gemaakt'. In tweede instantie wordt Nijks uitspraak gelezen als een aanklacht, als een ontolereerbare beperking van het vrije 'zelf'. Het gaat er nu om het 'zelf' niet langer te laten bezoedelen door het stempel van de omstandigheden: iedere invloed van de samenleving, van Anderen, ook van welzijnsinstellingen, verkleint per definitie de autonomie. De samenleving hoeft niet langer 'anders' gemaakt te worden, want de sociale context kan toch nooit een positief effect hebben op het autonome individu. De verabsolutering van het idee van authentieke, individuele autonomie heeft ertoe geleid dat niemand meer geholpen kan en mag worden om zich te ontplooien. Exit andrago(lo)gie.

Achterhuis heeft een heel 'inclusieve' interpretatie gegeven van het breed gedeelde idee dat de samenleving 'fout' en rebellerende individuen 'goed' waren: ook de andragologie hoorde voor hem bij de samenleving. Juist omdat Achterhuis de gedachten over autonomie radicaliseerde die door veel andragologen werd onderschreven (17) , stonden zij zo machteloos tegenover zijn aanval op het welzijnswerk. (18)

Het was niet de liberale golf van de jaren tachtig die de legitimiteit van andragologie en welzijnswerk ondermijnde, het was de radicale interpretatie van individuele autonomie (op grond van 'maatschappijkritiek') door progressieve wetenschappers die andragogische interventies onmogelijk maakten. De 'linkse' kritiek in de jaren zeventig heeft hiermee de conceptuele ruimte gecreëerd voor de zegetocht van het liberale gedachtengoed in de jaren daarna. Gelet op de ontwikkelingen in de jaren tachtig en negentig, kan worden gesteld dat *De markt van welzijn en geluk* vooral een titel is die zichzelf heeft waargemaakt. Blijkbaar kunnen filosofen de wereld veranderen door haar anders te interpreteren.

Noten

1 Er zijn in de andragologie eindeloos debatten gevoerd over de verschillende betekenissen van agogie, agogiek, agologie, andragogie, andragogiek en andragologie. Ik volsta hier met een eenvoudige tweedeling tussen andragologie als de theorie van sociale interventies en andragogie als de praktijk van deze interventies.

2 Veel meer dan de 'moderne sociologie', die juist distantie betrachtte en zich niet (langer) afficheerde als een interventie-wetenschap (zie ook het artikel van Geert de Vries in dit nummer en Duyvendak 1995a).

3 Zie voor de bredere context van deze stelling ook Duyvendak 1994.

4 Zie ook Hajer 1977, en in dezelfde traditie het werk van Van Stegeren en haar *Welzijn en emancipatie. Ontwerp van een emancipatorische andragologie* (1982).

5 Welzijnswerkers moeten toegeven dat ze directief te werk gaan: "De fictie van de non-directiviteit van het opbouwwerk is op zijn hoogst als kennissociologisch probleem interessant. Met de feitelijke werkelijkheid van het opbouwwerk, laat staan met helder denken, heeft zij niets uitstaande." (Peper, 1974, p. 183) Daalder: "Ze weten precies hoe het moet, alleen moet de gewone man daar nog even van overtuigd worden." Hij ziet daarom "hoe paradoxaal ook, een duidelijke verwantschap met oudere tradities van preken en uitverkiezing die de verzuiling kennelijk de ontzuilers heeft nagelaten." (Daalder 1974)

6 De kritiek op de 'nieuwe vrijgestelden' werd door een aantal van de genoemde sociologen overigens ook steeds meer geformuleerd in termen van 'perversiteit', namelijk wanneer ze het improductieve karakter van het welzijnswerk gaan contrasteren met de productiviteit van de markt (die, via belastingen, ook nog eens moet opdraaien voor de kosten van deze "nutteloze

pyramide".) Deze kritiek op het parasitaire karakter van het welzijnswerk is de eerste stap op weg naar het voor de jaren tachtig zo typerende liberale anti-étatisme. (met dank aan Ido de Haan die me op het ontluikende perverse karakter van deze kritiek wees)

7 Zijn kennistheoretische 'constructivisme' is dus verbonden met een ontologische premisse: op het sociale veld leidt een interventie altijd tot het tegendeel van het beoogde; welzijnswerk creëert welzijnsnood.

8 Achterhuis is een van de eersten die, althans binnen de andragologie, een constructivistische kritiek formuleert op het daar van 'links' tot 'rechts' heersende objectivisme: "De vraag waar alles om draait (...) is of er één wereld, één objectieve realiteit bestaat, die vastligt om door ons gekend en beheerst te worden. Deze kernvraag wordt door praktisch iedereen positief (positivistisch) beantwoord." (p. 183) Zoals beargumenteerd, trekt hij deze constructivistische kritiek niet door tot waarheidsclaims van 'autonome' individuen. Hij lijkt van mening dat mensen hun eigen wereld werkelijk, en als enigen, kunnen kennen en daarom zelf moeten maken.

9 "Door zich op te stellen als exponent van een waarheid die boven kritiek verheven is maakt Achterhuis zich schuldig aan precies dat wat hij de deskundigen verwijt." (Gouws, 1988, p. 88)

10 Zie ook Duyvendak 1995a & 1995b.

11 Een vergelijkbare ontwikkeling waarin de sociale context als ziekmakend wordt gezien en de patiënt dus als slachtoffer van zijn of haar sociale omgeving, wordt voor de geestelijke gezondheidszorg en de huisartsengeneeskunde geschetst door Mol en Van Lieshout: "Wat moeten hulpverleners doen als zij tegen 'het systeem' en voor 'de mensen' kiezen? Sleutelen aan individuele slachtoffers van de structuren is uit den boze." (1989, p. 222 e.v.)

12 "De context waarin mensen worden benaderd moge verschillend zijn, het gáát echter om het beïnvloeden van mensen en níet om het veranderen van een context. Het bevorderen van menselijk welzijn via de verandering van maatschappelijke structuren rekent Ten Have niet tot de andragogie; een 'systeemtheoretische' benadering van andragogische problemen wijst hij af", schrijft Nijk over de opvattingen van Ten Have in zijn In Memoriam bij het overlijden van de laatste in 1975.

13 In zijn studie *Agologisch denken en sociale context*, komt Sinke in 1974 tot het volgende antwoord op de vraag "in welke mate de agologie in haar (voortschrijdende) theorievorming rekening houdt met de macro-sociale context [...]: - Er is via onze analyse een toenemende tendens vast te stellen om de implicaties en complicaties van sociale aard bewust binnen de agologie te betrekken; -In welke mate dit reeds thans aanleiding geeft tot een expliciete theorievorming omtrent de meso-macro-sociale context binnen de agologie is op enkele punten vast te stellen: [...] * wanneer wordt vastgesteld dat een verbinding van de agologie en de maatschappijkritische theorie noodzakelijk is; * wanneer wordt vastgesteld dat de agologie in haar studie van de agogische arbeid de maatschappelijke context als studie-object dient op te nemen". (1974, p. 295)

14 Ik laat hier de kwestie rusten, hoe het in deze visie mogelijk was dat individuen enerzijds tot in hun diepste zelf door de samenleving worden gemaakt - hetgeen dewas dat individuen en legitimatie bood om de samenleving te willen veranderen -, en tegelijkertijd onaangepast kunnen zijn, dus zich blijkbaar, althans tot op zekere hoogte, kunnen onttrekken aan maatschappelijke beïnvloeding.

15 Nijk is een van de weinigen die in zijn wijsgerige reflecties de tegenstelling autonomie-heteronomie problematiseert. Het is opvallend dat Achterhuis in zijn boek nauwelijks aandacht besteedt aan deze genuanceerde theoreticus van de andragologie. Sterker nog, hij meent, ten onrechte lijkt me, dat Nijk kwesties als afhankelijkheid en paternalisme geheel zou hebben laten liggen. Zo schrijft Achterhuis in *De Nieuwe Linie* van 12 december 1979 over Nijks boek *De mythe van de zelfontplooiing*: "Vragen over de langzamerhand iedereen in het oog springende 'andragogische paradox', die ontstaat uit het feit dat er kennelijk steeds meer bevoogdende en begeleidende instituties nodig zijn om mensen tot zelfontplooiing te laten komen, worden in Nijks theoretische beschouwingen dan ook niet gesteld." En dat terwijl Nijk in zijn boek expliciet onderzoekt wat mensen, onder welke omstandigheden, willen 'ontplooien': "Hoe ontstaan intenties (hoe is het mogelijk dat mensen iets bepaalds kunnen willen), wat bepaalt de omgang van mensen met hun intenties (hoe is het mogelijk dat mensen überhaupt iets kunnen willen), hoe worden intenties gerealiseerd (hoe is het mogelijk dat mensen kunnen doen wat zij willen)?" (1978, p. 168) En hij voegt daar subtiel aan toe: "Gerenommeerde strijdvragen, die gemakkelijk leiden tot een zinloze stellingenoorlog - aanleg versus milieu, mensen versus structuren, *persoonlijke vrijheid versus maatschappelijke bepaaldheid* - zouden binnen deze vraagstelling een hanteerbare vorm kunnen vinden." (idem, cursivering jwd)

16 Zo valt er bijvoorbeeld in het eerdergenoemde rapport van de NMWR over 'Maatschappelijk Opbouwwerk' te lezen: Het opbouwwerk "zal zich [...] niet bij voorbaat behoeven te begrenzen tot datgene wat de mensen vragen, maar men zal hen tot het inzicht moeten brengen, dat een bepaalde situatie om meer kan vragen." (1963, p. 67)

17 Hoewel de titel van Nijks boek *De mythe van de zelfontplooiing* anders lijkt te suggereren, stelt ook hij dat zelfontplooiing het doel moet zijn van de andragogische interventie: "'Zelfontplooiing' geeft de kwaliteitsnorm aan waaraan 'handelen' getoetst moet worden." (1978, p. 206).

18 "Omdat de fundamenten van de kritiek van Achterhuis tevens de eigen fundamenten van het agogisch discours zijn, kan het welzijnswerk ze niet ontkennen, laat staan bekritiseren." (Gouws, 1988, pp. 90-91).

Literatuur

Achterhuis, H. 'Encyclopedische kennis en verhelderende beschouwingen over zelfontplooiing. Nijk en Struyker Boudier over nieuwe vragen' in: *De Nieuwe Linie*, 12 december 1979.

____, *De markt van welzijn en geluk*. Ambo-basisboeken, Baarn 1980.

Baert, H. en W. de Jong, 'Maatschappelijke achterstelling en beleid' in: red. L. ten Brummeler en W. Faché, *Welzijnsbeleid van de overheid in Nederland en Vlaanderen*. VUGA Uitgeverij, Den Haag 1984, pp. 226-242.

Beugen, M. van, *Sociale technologie en het instrumentele aspect van agogische actie*. Van Gorcum, Assen 1968.

Daalder, H., *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek*. Van Gorcum, Assen 1974.

Doorn, J.A.A. van, 'Werkgelegenheidsbeleid of werkverschaffing' in: *Beleid en Maatschappij*, jaargang 1 (1974), no. 10/11, pp. 286-296.

Duyvendak, J.W., 'Maakbaarheid, wetenschap en politiek' in: *Idee*, jaargang 15 (1994), no. 6, pp. 28-32.

____, 'Godsdienst als het grootste kwaad. Over de publieke rol van Nederlandse filosofen' in: *Krisis*, no. 60 (1995a), pp. 40-52.

____, *Patronen in paternalistische politiek. Over de verhouding tussen maakbaarheid en zelfontplooiing in de na-oorlogse sociale wetenschappen. Deel 1. De sociologie*. Paper gepresenteerd op het Politicologenetmaal te Soesterberg (1995b).

Gastelaars, M., 'Een gedesoriënteerde veranderingswetenschap. Over de geschiedenis van de Nederlandse andragologie' in: *Kennis en Methode*, no. 4 (1990), pp. 346-366.

Gouws, A., *De droom van de mensen zelf. Een analyse van de filosofische veronderstellingen van Achterhuis' De markt van welzijn en geluk*. Stichting TMW, Haarlem 1988.

Hajer, R., *Vormingswerk en samenleving*. Wolters Noordhoff, Groningen 1969.

____, 'Welzijnsbeleid - op zoek naar een publiek en democratisch model' in: *Tijdschrift voor Agologie*, no. 5 (1977), pp. 259-277.

Have, T.T. ten, *De wetenschap der sociale agologie*. J.B. Wolters, Groningen 1962.

____, *Andragologie in blauwdruk*. Wolters Noordhoff, Groningen 1973.

Michielse, H.C.M., *De burger als andragoog. Een geschiedenis van 125 jaar welzijnswerk*. Boom, Meppel/Amsterdam 1977.

Mol, A. en P. van Lieshout, *Ziek is het woord niet. Medicalisering, normalisering en de veranderende taal van huisartsengeneeskunde en geestelijke gezondheidszorg, 1945-1985*. SUN, Nijmgen 1989.

Mommen, A. en F. Repriels, 'Andragologie en marxisme' in: *Tijdschrift voor Agologie*, no. 6 (1976).

Nijk, A.J., 'Vormingswerk: radicaliteit en ruimte' in: *Volksopvoeding* no. 19 (1970), pp. 213-222.

____, *Beheersing en emancipatie. Kanttekeningen bij het ontwerp van een wetenschap*. Samson Uitgeverij, Alphen aan den Rijn 1972a.

____, 'De zorg van een verstokte theoreticus' in: *Tijdschrift voor Agologie*, no. 4 (1972b), pp. 296-302.

____, 'Een agoog voor agologen' in: *Tijdschrift voor Agologie*, no. 3 (1975).

____, *De mythe van de zelfontplooiing en andere wijsgerig-andragogogische opstellen*. Boom, Meppel/Amsterdam 1978.

NMWR, *Maatschappelijk Opbouwwerk*. Congresverslag in eigen beheer, Publicatie 32, 1963.

Peper, B., *Vorming van welzijnsbeleid. Evolutie en evaluatie van het opbouwwerk*. Boom, Meppel 1974.

Sinke, J., *Agologisch denken en sociale context. Wie het grote niet eert.....*. Van Loghum Slaterus, Deventer 1974.

Stegeren, W.F. van, *Welzijn en emancipatie. Ontwerp van een emancipatorische andragologie.* Boom, Meppel/Amsterdam 1982.
Vuysje, H., *De nieuwe vrijgestelden. De opkomst van het spijkerbroekenproletariaat.* Anthos, Baarn 1977.
Warmenhoven, O., 'Canonische variatie op een onvermijdelijk thema' in: *Tijdschrift voor Agologie* (1972), pp. 252-267.

kennis en methode

Tijdschrift voor wetenschapsfilosofie en wetenschapsonderzoek
Jaargang XX, 1996-2

Themanummer
Onbegrensde ruimten?

Paul Wouters Cyberscience
Henk van den Belt De grammatica van duurzaamheid:
Een reactie op *Milieugebruiksruimte: Tussen natuurwet en conventie*
van Eduard van Hengel en Bart Gremmen
Boekbesprekingen

Kennis en Methode 1996-2 is te bestellen bij
Uitgeverij Boom, Postbus 400, 7940 AK Meppel, tel. 0522-257012

Abonnementsprijs (4 nummers per jaargang) *f* 95,- / *f* 70,- (studenten, aio's)
Prijs los nummer *f* 28,50.